

**РОЛЬ УЧИТЕЛЯ-МОВНИКА У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ УМІНЬ
В УЧНІВ СЕРЕДНІХ КЛАСІВ**

В умовах національного відродження українське суспільство прагне до конструктивного діалогу у процесі взаємодії, тому на разі набуває актуальності пошук засобів, які спрямовані на формування особистості, що володіє мисленнєво-мовленнєвою діяльністю. У зв'язку з цим у статті доведено необхідність формування основ риторичної майстерності у школярів підліткового віку. Визначено основні принципи педагогічної риторики, якими має керуватися вчитель-мовник, що прагне сформувати риторичні вміння в учнів на уроках з української мови.

Модернізація сучасної середньої школи внесла свої зміни і в авторитарний підхід до освіти [1: 20]. Педагогіка сьогодення будується на гуманістичних засадах. Тому задля гармонізації суспільного навчання та виховання необхідно забезпечити якість педагогічного персоналу. Як стверджують англійські фахівці К. Рейд, Д. Хопкінс і П. Холлі, високий фаховий рівень педагогів зумовлює ефективну соціалізацію дітей і молоді, тобто значно покращує результати навчання і виховання [2: 98].

Роль учителя у багатоманітному процесі навчання визначали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В. Сухомлинський, А. Макаренко, К. Ушинський, Ш. Амонашвілі, К. Вентцель, О. Газман, К. Роджерс, С. Соловейчик, С. Сисоєва, В. Загвязинський, Н. Кузьміна, П. Кравчук, Н. Кичук та ін. Зокрема, К. Вентцель, проектуючи діяльність педагога, вказував на те, що вчитель повинен допомогти дитині у процесі навчання, підтримати її. На думку Ш. Амонашвілі, підтримка має базуватися на трьох принципах педагогічної діяльності: любові до дітей, олюдненні середовища, в якому вони живуть, проживанні у дитині свого дитинства. В. Сухомлинський закликав педагогів до того, щоб вони не ламали дитячу індивідуальність, а спрямовували її, пам'ятаючи, що дитина знаходиться на стадії формування особистості [3: 15].

Незаперечно є істина про те, що мова відіграє провідну роль в особистісному розвитку школярів. На думку В. Сухомлинського, становлення людини почалося саме із думки і слова [4: 1]. З огляду на сказане вище, нами проведено анкетування серед учнів середніх класів кількох шкіл Вінницької області. За його результатами, вчителю-мовнику відведено одну з головних ролей у житті дитини – 80% респондентів відповіли, що він є людиною, яку вони (учні) ставлять собі за приклад.

Отже, нині особливої ваги набуває рівень педагогічної майстерності, методичних умінь, духовного надбання учителів, зокрема філологів. Адже важка справа різьблення гармонійної особистості має починатися за дієвої підтримки найздібніших і найневтомніших рук філолога. Тому метою цієї статті є з'ясування ролі вчителя-мовника у формуванні риторичних умінь учнів середніх класів.

Проте опитування вчителів-словесників підводить нас до думки, що не кожен учитель і не завжди розуміє серйозність свого життєвого вибору. Так, на запитання "Що Вас найбільше не влаштовує у роботі вчителя?" близько 60% учителів-філологів відповіли: "Відсутність належної підтримки з боку держави", підписуючись цим у своїй професійній неспроможності. Важко повірити у те, що подібне ставлення сприятиме повній віддачі себе тому фаху, який ці люди у свій час обрали. Адже ефективність діяльності вчителя, а також особистісний прояв залежить від індивідуальної зацікавленості. Тому, обравши професію вчителя, особистість має прагнути зробити її сутністю свого життя, найголовнішою справою, засобом творення свого "Я".

На наш погляд, той учитель, який очікує на підтримку держави, втрачає дорожочинний час, адже якщо не працювати належним чином з дитиною сьогодні, завтра може бути запізно. Це станеться тому, що вплив зовнішнього середовища на формування особистості є вагомим лише на певному етапі розвитку. Як от, уже в юнацькому віці індивідуум цілеспрямовано та вибірково працює з інформацією, що надходить ззовні. Отже, повноцінна взаємодія особистості з матеріальним та інформаційним середовищем залежить від стійкості внутрішнього світу, який було закладено за допомогою мови у свій, зокрема підлітковий, час.

Як стверджують психологи, учні у віці 11-13 років мають здатність до розвитку інтелекту, логічного мислення, пам'яті. Тому з огляду на таке сприятливе тло, яке до того ж стимулюється віковою допитливістю, прагненням продемонструвати набуті знання, уміння, навички оточенню, вчителю варто лише піти назустріч дитині, бути поруч, зокрема в умовах сьогодення. Адже реалії життя свідчать про орієнтацію підростаючої особистості на матеріальні потреби в різних формах, що є значною перешкодою на шляху до морально-духовного розвитку особистості і – як наслідок – моральної деградації суспільства. Провідною мотивацією у такого підлітка є задоволення нищих потреб, які формують установку на подібний сенс життя. Наведена цільова стратегія закріплюється у свідомості індивіда лінгвістично як потяг до накопичення багатства. За такої ситуації мірилом людського багатства, за уявленнями підлітка, є володіння матеріальними благами. Прикро, що подібна установка мимоволі підтримується суспільством, спрямовуючи всі зусилля підростаючого покоління у цьому напрямку.

Тому на разі прогресивною є позиція, яка стверджує, що глибина людської сутності вимірюється багатством морально-духовним, особистісним становленням кожного окремого індивідуума як члена суспільства і представника нації загалом. "Головні турботи повинні бути присвячені душі, потім менш важливі турботи – тілу, що підкоряється душі; гроші повинні займати третє і останнє місце", – таку думку сповідував давньогрецький філософ Платон, який зробив значний внесок у розвиток науки риторики – мистецтва володіння словом. Риторичний аспект, відповідно до чинної програми з української мови, введено і в середній школі. Вважається, що саме ця наука допомагає якнайповніше розкрити весь потенціал особистості. Адже

поєднує у собі моральне, дієве та матеріальне (словесне) начало – слово, думку, дію, які, як відомо, тісно пов'язані між собою. Висока культура слова зумовлює відповідний рівень мислення, і навпаки: висока культура слова і мислення обумовлює культуру діяння [5: 10]. А оскільки особистість виховується особистістю, то зрозумілим є те, що лише той педагог-мовник, який сам володіє риторичною майстерністю на належному професійному рівні, може навчити інших.

Звичайно, педагог – цілком земна людина. Проте задля формування гармонійної, духовно розвиненої особистості вчителю-філологу варто сформувати у собі такі якості людської вдачі, які б сприяли ефективній взаємодії "вчитель – учень", а не ставали їй на перешкоді.

Результати анкетування, проведеного з-поміж учнів середніх класів, створюють словесний портрет учителя-мовника. Такий учитель:

- широко ставиться до своїх вихованців, намагається зрозуміти їхні істинні потреби;
- володіє почуттям гумору, що допомагає знайти вихід із непередбачуваних обставин;
- на високому рівні володіє матеріалом з предмета, який викладає, і творчо підходить до його висвітлення.

З огляду на сказане учнями, незаперечним є те, що ефективним процес навчання може бути лише за умови, що вчитель в учневі бачить у першу чергу особистість, яка формується. Тому, лише пізнавши внутрішній світ дитини, такий педагог застосовує конкретні методи навчання. Отже, свої настанови вчитель повинен донести, намагаючись переконати учнів у їх важливості. Подібний підхід і лежить в основі риторичної майстерності, яка, навчаючи умінню переконувати за допомогою дієвого слова, торкається найпотаємніших струн людської душі. Коли думки вчителя стали частиною свідомості учня, він живе з ними, як зі своїми власними. Отже, педагогові слід заздалегідь подбати про своє духовне наповнення.

Античний філософ Платон вважав, що навіть така наука, як риторика, може завдати шкоди, коли сповідує так звану практичну мораль. Тому педагог у першу чергу має володіти духовним багатством, щоб зуміти запалити такий "душевний світильник" у своїх вихованців, "який вносить гармонію у внутрішній світ людини, наповнює життя сенсом, олюднює людину". Педагог *Д. Скуратівський* пропонував гасло: "Вчителю, запали світильник своєї душі!" – зробити головною методичною засадою на уроках з мови [6: 53].

Однією із складових риторики є слово. Задля формування високої культури мовлення в учнів, мовлення вчителя-словесника, на думку О. Беляєва, має відповідати таким основним вимогам:

- змістовність;
- правильність;
- комунікативна доцільність;
- багатство;
- точність;
- виразність;
- стилістична вправність;
- грамотність [7: 24].

О. Захаренко у книзі "Слово до нащадків" наголошує на тому, що кожен педагог має беззастережно "стежити за чистотою власної мови, культурою висловлювань, "вимітати" частки бруду, які інколи мимовільно залітають у наш город, адже мова – національна святиня, її треба берегти, щоб не було ніяких касетних скандалів, а через них втрати авторитету нації" [8: 131].

Риторична майстерність передбачає крім, звичайно, володіння даром слова, також мелодійність голосу, інтонування власного мовлення, тому вчителю варто слідкувати і за цим. На наш погляд, кожне слово наставника має набути виразної оболонки, незважаючи на форму роботи на уроці, тобто чи є це власне навчання інтонування, чи довільна бесіда з учнями. Лише за умови, що школярі чутимуть добре поставлений голос, чітку дикцію, красномовні паузи, – саме перебування у такому мовному середовищі формуватиме у них відповідні уявлення про майстерність красномовства.

Учні також досить чутливі до того, наскільки вчитель-мовник у тій чи іншій ситуації пропускає текст мовленого крізь себе. Індиферентність у голосі відштовхне дітей від педагога, який представлятиме на уроці лише інтереси чинної програми, а не сповідуватиме життєві істини. Подібний підхід до роботи, на думку М. Девдери, пояснюється однією з проблем сучасної комунікації – відсутністю потреби у спілкуванні. Оскільки мовлення і дія у риторичі перебувають у тісному зв'язку, вчителю-словеснику варто навчитися бути наскрізь пронизаним тим, про що він говорить, з першої ж миті розмови. "І саме ця пронизаність найкраще сприятиме успіхові у пошуку засобів" [9: 41]. Тобто у його зверненні до учнів мовлене має поєднуватись з дією – стати мовленнєвим вчинком. А задля цього необхідно, щоб мовлення педагога набуло довірливого інтонаційного оформлення. Тональність звернення має співвідноситись із змістом мовленого.

Сформувати у підлітків високу культуру мовлення неможливо без дотримання мовленнєвого етикету, що полягає, на думку О. Беляєва, у вмінні уважно, з цікавістю слухати співрозмовників, нікого не перебиваючи, тактовно включатися в розмову, доладно і зрозуміло висловлюватися, говорити толерантно, з повагою, використовуючи гречні слова. Тому у процесі колективного обговорення певного питання, коли виникає полеміка, в першу чергу вчителю варто з повагою ставитися до особистісного вияву учня. Своє мовлення варто супроводжувати словами: *перепрошую, слухаю думку, без сумніву, ти маєш рацію, доцільно було б ..., на мій погляд ...; дякую за увагу, дякую за запитання*. Подібна поведінка вчителя викличе повагу у відповідь. Звідси, коли педагог навчатиме учнів дотримуватись певних етикетних норм у спілкуванні, вони не сприйматимуться ними як нав'язування чогось чужого, а як щось цілком природне, вже побачене у конкретних діях наставника, і від того ще більш життєствердне.

У процесі навчання зустрічаються ситуації, коли педагог нав'язливо звертається до дітей: "Вам зрозуміло?", "Вам ясно?". Подібні запитання свідчать про низький рівень культури вчителя-мовника, а в учнів вони викликають відчуття, що їх недооцінюють, а це ображає. Ми пам'ятаємо, що лише позитивні емоції створюють умови для відкритого діалогу, особливо, коли учнів навчають самим налагоджувати контакти у процесі спілкування. Тому вчителів-словесників варто уникати подібного звертання до вихованців, щоб не спровокувати щось подібне у відповідь. Адже неповага породжує лише неповагу.

Щодо запитань, які ставляться аудиторії, то тут доречна форма адресних. Зокрема, американські педагоги намагаються не порушувати один з етичних принципів: ніколи не став запитання учневі, коли не знаєш напевне, що він дасть на нього відповідь. Тому спочатку звучить ім'я дитини-адресата і лише після цього запитання [10: 24].

А щоб не задмухнути вогник зацікавлення, який виникає у бесіді, завдання вчителя – намагатися підтримати ініціативу учня, стимулювати її. Свої ж думки педагог має залишати на останок, щоб авторитетом не злякати дитячу ініціативу. Проте у процесі комунікативної взаємодії досить часто виникає непорозуміння, зумовлене тим, що адресат погано зрозумів те чи інше слово з мовленого відправником інформації. Тому вчитель, який перебуває у ролі адресата, перш ніж висловити незгоду з якимось твердженням учня, має ще раз слово в слово повторити сказане ним і лише потім, переконавшись у доцільності поправки, внести її. Подібною діяльністю педагог спонукатиме дитину сприйняти думку про важливість ефективного спілкування, вміння переконувати, знаходити компромісні рішення.

На думку деяких вчених, педагог, який володіє високою самооцінкою, взагалі створює більше таких ситуацій на уроці, які б сприяли розвитку мовлення учнів. І навпаки, вчитель, який не впевнений у собі, низько оцінює свої фахові здібності, намагається ініціативу в розмові з учнями взяти на себе. Звичайно, остання ситуація не сприяє розвитку творчої уяви, альтернативного вирішення завдань, формує в учнів стереотипне мислення і, як результат, – бідне мовлення. А тому ми б радили кожному педагогові час від часу об'єктивно дивитися на себе, немовби збоку. А побачивши певні вади, спробувати перебороти себе, не чекаючи, поки на них вкаже хтось інший.

Керуючи перебігом тих чи інших форм роботи у процесі формування риторичних умінь, вчитель-мовник має пам'ятати про світ індивідуальних здібностей окремого учня. Тому, щоб спонукати учнів до діяльності, активізувати їхню роботу, спрямувавши її у потрібне русло, необхідно зазначити сильні сторони, які, безумовно, є у кожній дитини. Задля цього вчителю-словеснику необхідно попередньо створити сприятливі умови для того, щоб кожен учень розкрився перед ним.

Задіявши учня у процесі набуття риторичної майстерності, варто також уважно ставитися до перших позитивних результатів у роботі підлітка, схвально відгукуватися про них. Якість роботи кожного учня потрібно аналізувати з огляду на його попередні досягнення, а не у порівнянні з іншими дітьми. Адже це додасть підліткові впевненості, а згодом він швидше зуміє мобілізувати роботу пам'яті, думки.

Намагаючись сформулювати в учнів основи риторичних умінь, учителів-словесників варто проявляти максимум тактовності, оцінюючи їх роботу на уроці. На наш погляд, варто зняти ті ярлики, які залишилися у спадок від радянської доби, на кшталт "нездібний учень". Така дитина пронесе його крізь всі роки навчання у школі, і що, врешті-решт, не сприятиме розвитку гармонійної особистості, відкритої для цього світу. Навпаки, формуватиме певні комплекси меншовартості, які є передумовою неадекватної поведінки у майбутньому.

Тому за приклад можна взяти ідеї гуманізму шведської педагогіки, коли учня з подібною успішністю означають як "дитину з прихованим потенціалом". Відповідно, за наведеної ситуації, саме таке формулювання спонукатиме вчителя допомогти розкритися усім потенційним можливостям дитини, закладеним у неї природою.

Тут варто з'ясувати, якою ж має бути система оцінювання знань, щоб уникнути стереотипу "двієчника". Беручи до уваги досвід прогресивної Швеції, виявляємо, що оцінка "два" трактується там як "іще не задовільно".

Уважаємо, дійсно варто замінити (для початку, хоча б на уроках української мови з елементами риторики, яка покликана розкрити найкращі моральні якості людини) існуючу систему оцінювання на більш ефективну – заохочення проханнями та схваленнями. Адже ті розумові здібності учня, які не обмежені певними бар'єрами у вигляді оцінок, набувають вільного вираження, а від того – життєствердження.

Відомо, що мова – це система, у якій завжди відбуваються зміни, що відбуваються у суспільстві. Зростання в умовах сьогодення дедалі більшої кількості людей економічно незалежних вимагає добору з мовного арсеналу таких засобів, які б покращували процес ефективної комунікації. Отже, перебіг комунікації варто будувати на основі переконання, адже форма наказів, яка набула популярності у часи тоталітаризму, не є ефективною. Тобто зовнішній примус на разі варто змінити на внутрішній. Щоб сформулювати в учнів відповідне вміння переконувати, вчителю, для початку, варто відійти від принципу авторитаризму, який, на жаль, досить часто зустрічається у сучасній школі. У роботі з учнями на уроках української мови з риторичними аспектами варто віддавати перевагу демократичному стилю спілкування – це ознака людини мудрої, порядної, толерантної, сильної.

"Складний процес формування гармонійно розвинутого індивіда, – стверджує Б. Буяльський, – неможливий без удосконалення його емоційного сприймання" [12: 56]. А отже, у процесі формування риторичних умінь учителів важливо паралельно удосконалювати емотивність учнів. Це варто враховувати саме у підлітковому віці, коли розум дуже чутливий до того, які емоції керують людиною. З оволодінням експресивними способами вираження емоцій і почуттів формується здатність сприймати і розуміти різні форми та відтінки вираження переживань, вміння їх розпізнавати. Водночас розвивається вміння користуватися ними з метою впливати на інших [13: 29].

Отже, коли педагог звертається до того чи іншого емотиву та використовує його у своєму мовленні, він закладає емоційну сферу учнів. Однак учитель-мовник має пам'ятати, що переконливість, яка лежить в основі риторичної майстерності, повинна містити факти, що викликають емоції, а не власне емоції. Тобто в риторичній інформаційне начало має превалювати над емоційним оформленням. Адже, захопившись обкладинкою, учням важко буде усвідомити зміст мовленого, а від того – набутти певних знань риторичного мистецтва.

З огляду на сказане вище, ми вважаємо, що методичним тлом, покликаним сформувати риторичні уміння в учнів на уроках української мови, має стати художня література. Саме література, як чуттєве начало, яке впливає на емоційний стан учнів, у поєднанні з логічним мовним створить передумови для всебічного розвитку особистості.

Демократичний поступ українського суспільства потребує особистостей з високим творчим потенціалом, вихованих у дусі загальнолюдських принципів, тому необхідно формувати ці якості в учнів підліткового віку. Педагог, який прагне будувати роботу з підлітками таким чином, щоб розвинути творчий потенціал учнів, повинен добирати відповідні методи навчання. Науковці дослідили, що тільки ситуація, у якій учень сам відчує необхідність у нових знаннях, побачить, що не зможе з допомогою відомих йому засобів досягнути бажаного результату (методи, що застосовувались раніше, "не спрацьовують"), тоді і виникає мисленнєва задача, яку психологи називають проблемною ситуацією.

Тому вправи, які розробляє вчитель, має об'єднувати наявність проблеми. Обговорюючи проблему, яка потребує вирішення, учні навчаються подумки моделювати ситуацію, планують свої дії, навчаються самостійно працювати з джерелами, одночасно засвоюючи нові знання, і набувають навички їх застосування.

Підсумовуючи сказане вище, варто зазначити, що вчитель-філолог, який прагне сформувати в учнів риторичні уміння, має у своїй роботі керуватися такими принципами педагогічної риторики:

1. Пам'ятати, що мова педагога – бездоганна, правильна, образна, чітка.
2. Намагатися не підвищувати свій голос на учня, що є свідченням вчительської безпорадності.
3. Ураховувати творчі здібності та індивідуальні особливості кожного учня; схвально ставитися до перших позитивних результатів дітей.
4. Задіювати цікаві для учнів комунікативні настанови, тобто враховувати ситуацію, за якої відбуватиметься говоріння: для чого, кому (коли).
5. Застосовувати різноманітні риторичні прийоми, з метою активації учнівської аудиторії.
6. Завдання повинні будуватися у порядку від простих до складних.
7. З-поміж завдань мають домінувати завдання творчого, проблемного характеру, якомога менше репродуктивних.
8. Використовувати на уроці міжпредметні зв'язки, зокрема з літературою.
9. З повагою ставитися до особистісного вияву учня у процесі полеміки.
10. Уміти дивувати учнів, адже, за Аристотелем, початок усякого пізнання у подиві.

Отже, лише за умови, що педагог-мовник шанобливо ставиться до думки іншої людини, правильно, виразно, ясно, доцільно розвиває своє мовне чуття, він закладе в учнів середніх класів, які так сприйнятливі до всього нового, на уроках української мови основи риторичних умінь – невичерпне джерело інтелектуального зростання майбутнього представника українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Максименко С.Д., Солов'єнко В.О. Загальна психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид., стереотип. – К.: МАУП, 2001. – С. 20.
2. Пилиповский В.Я. Требования к личности учителя в условиях высокотехнологического общества // Педагогика. – 1997. – № 5. – С. 98.
3. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно ориентированного образования // Педагогика. – 1997. – № 4. – С. 15.
4. Сухомлинський В.О. Слово рідної мови // УМЛШ. – 1968. – № 12. – С. 1.
5. Сучасна риторика 8-11 класи. (Проект програми для гімназій) // УМЛШ. – 1991. – № 5. – С. 10.
6. Скурятівський Л.В. До лінгводидактики, зорієнтованої на формування духовної мовної особистості // Дивослово. – 1997. – № 9. – С. 52-53.
7. Беляев О. Про культуру мовлення вчителів-словесників, учителів загалом і не лише вчителів // Урок української. – 2000. – № 1. – С. 23-27.
8. Захаренко О. Слово до нащадків. – К., 2006. – С. 131.
9. Девдера М. Мої методичні окрушини // УМЛШ. – 2005. – № 3. – С. 41.
10. Громовой В. "Дьявол" кроется в мелочах // Зеркало недели. – 2007. – № 16. – С. 18.
11. Педагогическая психология. – М., 1991. – С. 128-302.
12. Буяльський Б.А. Поезія усного слова: Азбука виразного читання: Книга для вчителя. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Рад. шк., 1990. – 56 с.
13. Методичні рекомендації щодо викладання української (рідної) мови у 2005-2006 н.р. // Дивослово. – 2005. – № 8. – С. 29.

Матеріал надійшов до редакції 20.12. 2007 р.

Марцинко Т.И. Роль учителя-языковеда в процессе формирования риторических умений учеников средних классов.

В условиях национального возрождения украинское общество стремится к конструктивному диалогу в процессе взаимодействия, поэтому сейчас приобретает актуальность поиск средств, направленных на

формирование личности, которая владеет мысленно-языковой деятельностью. В связи с этим в статье обоснована необходимость формирования основ риторического мастерства у школьников подросткового возраста. Определены основные принципы педагогической риторики, которыми может руководствоваться учитель-языковед, который стремится сформировать риторические умения учеников на уроках украинского языка.

Martsinko T.I. The Role of Teacher-Linguist in the Process of Middle Classes Pupils' Rhetorical Abilities Formation.

In the conditions of national rebirth Ukrainian society longs for the constructive dialogue in the process of interaction, that's why the search of means that are aimed at personality formation who possesses mentally-speech activity search gains more and more popularity. In connection with this the article proves the necessity of rhetoric mastery basis formation in teenager students. The main principles of pedagogic rhetoric are defined, which a language teacher who wants to form the rhetoric skills in pupils during Ukrainian language classes should know.